

Відгук

офіційного опонента про дисертацію **Котович Віри Василівни «Ойконімний простір України: ономастичний та лінгвокультурологічний аспекти»** (Луцьк, 2020, 768 с.), подану до захисту на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова

Підвищена увага лінгвістів до власних назв (онімної сфери мови) закономірна не тільки з огляду на її стан – кількісно і структурно широко розгалуженого, а й на широкий функційний простір цього особливо навантаженого класу мовних одиниць. Суперечки про статус власних назв (ВН), наявність / відсутність у них значення у традиційному розумінні термінів *значення, семантика*, спроби розділити *значення і енциклопедичну інформацію*, з якою корелює функціонування ВН у мовленні, *доонімне і онімне значення* – усе це ті проблеми, обговорення яких тривало десятиліттями, наповнюючи лінгвістичне життя особливим змістом. Водночас тривали системні й розрізнені спостереження над генезою (виникненням, історією), змінами суспільних функцій ВН; поступово змінювалася глибина розуміння процесів онімізації, бачення різного призначення ВН, деонімізації та постонімного функціонування цих мовних елементів та деривації на їхній основі нових мовних знаків. Вивчення ВН переросло у чітко відбрунькований розділ лінгвістики із посиленими зв'язками з іншими науками соціогуманітарного спрямування, головними здобутками якого є:

- а) глибоко опрацьована теорія ономастики та набір дослідницьких процедур відповідно до різних;
- б) зібраний, систематизований у форматі словників, довідників, системних описів великий за обсягом матеріал – ВН різних класів;
- в) докладний аналіз ВН, завдяки чому розкрито складну індивідуальну історію кожної онімної одиниці, що водночас демонструє наявність сформованого широкого спектра можливих гносеологічних інтерпретацій мовних знаків та інформаційну цінність таких студій.

В останні десятиліття у слов'янському, зокрема і в українському мовознавстві спостережено розширення спектра ономастичних студій, охоплення аналізом, крім вже традиційних історико-етимологічного та структурного аспектів, ще й функціонування ВН у різних стратах (літературний стандарт, діалекти, поточне розмовне мовлення) і сферах комунікації (в офіційно-діловому спілкуванні, художньому й публіцистичному дискурсах літературної мови), у соціолінгвістичному моделюванні мовного коду соціуму тощо. Заміна одних власних назв іншими, які пов'язані з відомими у соціумі об'єктами номінації,

засигналізувала глибинні трансформації мовного і політичного коду України, зміну вектора її політичних орієнтирів; саме тому такі власне мовні – онімні зміни – опинилися у центрі зацікавлень суспільства, що однозначно вказує на підвищену соціальну значущість багатьох ВН, зокрема ойконімів та антропонімів.

Трансформація функціональних оприявнень мови зумовлює пошуки нових напрямків в її дослідженні, що, зокрема, стосується і ВН – центральних елементів її структури. Тому дисертація В.В. Котович, у назві якої задекларовано поєднання власне *ономастичного* і *культурологічного* аспектів, тобто – задекларовано очікувану новизну докторської студії, викликала особливе зацікавлення. Погоджуємося з думкою дисертантки, що, незважаючи на величезний культурологічний потенціал ВН, ці мовні знаки у лінгвокультурологічному плані вивчені недостатньо (автореферат, с. 1).

Спираючись на велику традицію й результати різнопланового вивчення назв міст України, зокрема етимологічному та історичному, В.В. Котович поставила за *мету* декодувати закладену в ойконімах лінгвальну й позалінгвальну інформацію, і завдяки такому декодуванню розкрити сутність культурного складника в інформаційній структурі ВН. Серед визначених дослідницею 9 завдань пріоритетним є аналіз онімного матеріалу, завдяки якому можна розв'язати головне питання: визначити культурологічну сутність ВН, зокрема ойконімів; цього масштабного завдання було б достатньо для ґрунтовного докторського дослідження; інші завдання (такі як: інтерпретація ойконімікона як *згорнутого тексту*; визначення теоретико-методологічних засад ономастичного й лінгвокультурологічного аналізу ойконімного простору; окреслення джерельної бази та методологічного інструментарію) є самозрозумілим супроводом до основного завдання, вони «технологічні», тому оголошувати їх як окремі завдання не було потреби; такі формулювання завдань нерідко стандартизовані, повторювані в дисертаціях на різну тематику.

Дослідження проведено на значному за обсягом матеріалі (за даними авторки – це 30 тис. онімних одиниць), ексцерпованих з різноманітних джерел, коло яких і повнота охоплення не викликає застережень.

Дисертація складається із 4 розділів, вступу, висновків, додатків; кожен із розділів має свій тематичний лейтмотив і особливості структурування та оприявнення матеріалу. Спільною рисою різних розділів є виразне прагнення до повноти викладу матеріалу, залучення й увиразнення тих інформаційних деталей, які недостатньо представлені в сучасній ономастиці.

У «*Вступі*» подано інформацію про ономастику як науковий напрям, які необхідні для правильного сприймання змісту дисертації; розкрито аксіологічну основу розуміння феномена ВН як складної сутності, у якій поєднано різні

інформаційні складники, серед яких і культурний, позамовний. «Вступ» у цілому відповідає традиційним вимогам ДАК України до цього фрагмента наукової кваліфікаційної роботи.

І розділ *«Теоретико-методологічна база ономастико-культурного дослідження ойконімного простору України»*, як видно із його назви, становить теоретичний упровід в аналіз ойконімії; об'єднує 5 підрозділів.

Основа розділу – критичний аналіз широкого кола лінгвістичних досліджень різної тематики і різних наукових шкіл; охоплення літератури доволі широке, а осмислення її змісту – заглиблене, докладне. Як наслідок – представлення ономастичної проблематики у широких зв'язках з іншими науками, моделями аналізу. Зокрема, спеціально розглянуто історико-географічне студіювання ойконімів, для якого важливим було підкреслення зумовленості виникнення ВН історичними подіями, природно-географічним довкіллям іменованого об'єкта. Зумовленість онімної номінації характером об'єкта та обставинами номінування – це ті типові мотиви, які намагаються дослідники виявити у ВН і обґрунтувати як шлях постання аналізованої онімної одиниці. Дослідниця зауважує, що із очікувань особливого інформаційного наповнення ВН виростала ойконімія як наукова галузь лінгвістики, хоч очікування часто виявлялися перебільшеними, романтичними. Це традиційний для багатьох ономастичних студій сюжет, на що вказує і широке коло цитованих у дисертації праць.

Методологічно важливим є підкреслення дисертанткою динаміки українського ойконімікофу – як щодо репертуару ВН, так і їхнього різнопланового змістового наповнення. Реконструювання змінності змісту ойконімів, мотивації ойконімних основ становить одне з головних завдань багатьох сучасних ономастичних досліджень.

Значну вагу в дисертації приділено з'ясуванню прийомів власне лінгвістичного аналізу ойконімів: розкрито особливості історико-стратиграфічного, етимологічного, ареального підходів, описано особливості результатів студіювання за різними напрямками.

У роботі справедливо підкреслено, що вагомим внеском у розбудову української ономастики стали дослідження з історичного словотвору топонімів, просторового розміщення в українському континуумі топонімів за спільними дериваційними формантами, мотивами.

Методологічно виправданим у дисертації є розгляд питання про взаємодію дослідницьких парадигм ономастики й лінгвокультурології із зазначенням важливості власних назв у формуванні національної ментальності, «національного духу» (за В. Кононенком). Добра обізнаність авторки зі слов'янською літературою з лінгвокультурології, етнолінгвістики дали змогу вияскравити власні міркування на тлі положень праць відомих учених (А.О. Білецького, Є. Куриловича, Ю.О. Карпенка, Д.Г. Бучка, В.М. Топорова, Є. Бартмінського,

В. Косиля та ін.), сформулювати проблему: лінгвокультурологічний напрям ономастики чи аспект студій.

Важливий аспект теорії ВН, який не могла оминати дослідниця, – це відношення до проблеми семантики: дискусія про семантизм / асемантизм власних назв наповнювала теоретичну лінгвістику від середини ХХ ст., широко залучаючи до розв'язання філософів (цим, зокрема, наповнено багато праць А.О. Білецького, О.О. Реформатського, М.І. Толстого, О.В. Суперанської, Ю.О. Карпенка та ін. дослідників). В В. Котович типологізує різні підходи до розв'язання проблеми семантизму / асемантизму ВН, виділяючи 3 можливих: а) асемантичність ВН; б) оприявленість семантики ВН лише в мовленні; в) наявність семантики ВН, яка, однак, відмінна від семантики назв загальних (с. 88). Дисертантка близька до думки тих дослідників, які включають у семантичний простір ойконімів актуалізоване (простежуване) доонімне значення (апелятивної основи) та енциклопедичну інформацію про іменованій об'єкт (О.Л. Березовим, М.Е. Рут та ін.), що дає змогу їй оперувати культурним складником змісту ВН.

Авторці вдалося переконати, що сучасна українська ономастика перебуває на етапі жанрового розвитку студій ВН населених пунктів; спеціальну увагу звернуто на студії з типологічної ономастики, соціономастики, конотоніміки тощо. Уже цей короткий огляд проблем, до яких сягає дослідниця в своїй дисертації, засвідчує панорамність, комплексність її підходу до ВН.

Розуміючи складність і динаміку українського ойконімікону, авторка обходить деякі гострі питання, особливо ті, що дотичні до політологічного дискурсу. Так, зауваживши, що «У більшості назв національний колорит збережений, але й утрачений сьогодні активно відроджується, попри всілякі перешкоди та політичні суперечності; штучні, ідеологічно марковані назви минають разом з епохою, яка їх породила» (с. 60), В.В. Котович не стала розвивати цієї теми, обійшла велику проблему трансформації українського ойконімікону за тоталітарної і післятоталітарної доби. «Новомова» радянського тоталітаризму разом із цілеспрямованою русифікацією, що глибоко відбилися і в українському ономастиконі різних класів, – це глибока травма української мови й української ментальності, наслідки якої ще не осмислено, а відтак – не подолано цього посттравматичного стану. Т. зв. «декомунізація» в сьогоденній Україні – заміна ідеологічно значущих елементів іншими, до того ж не завжди вдалими, не спирається на належний аналіз українського варіанта новомови і не набула очікуваного системного характеру. Дослідниці варто було б на питаннях онімних трансформаціях України зупинитися докладніше, оскільки це має безпосередній стосунок до головної проблеми дисертації – онімної культурології.

У розділі докладно пояснено добір методів і методичних прийомів аналізу, а також термінологічний апарат (напр., *код*, *онімний код*, *код культури*,

ойконімний простір, ойкокультуронім, астіокультуронім тощо), яким авторка послуговується; потреба в чіткому визначенні змісту термінів сьогодні особливо актуальна, оскільки багатьох з них немає у відомому спеціальному словникові ономастичної термінології Н.В. Подольської (*Словарь русской ономастической терминологии*. 2-е изд. – М., 1988), а також у виданні «Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія» О.О. Селіванової (Полтава, 2006).

Метамова праці продумана, не переобтяжена професійним сленгом, засвідчує розвиток і збагачення відповідної галузі українського мовознавства.

Заслугою авторки в цьому сегменті праці (як і дисертації в цілому) є насичення тексту такими деталями (імена дослідників, покликання на праці), які досі або залишалися поза увагою попередників, або були коментовані доволі побіжно. Докладний і водночас доступний виклад інформації в цьому розділі дисертації (з наведенням зразків аналізу ойконімів, точним цитуванням) – це вже готовий матеріал ономастичного спецкурсу для студентів філологічної та історичної спеціалізацій університету; із тексту постає об'єктивна картина формування засад сучасного українського назвознавства, його особливості на тлі інших слов'янських шкіл ономастики.

У II–III розділах дисертації обґрунтовано поняття *коду* онімної одиниці і на цій підставі запропоновано класифікацію типів астіонімів та успішно здійснено їхній аналіз. Зокрема, встановленню різновидів астіонімів за характером реконструйованого зв'язку з твірними основами. Показова методологія – виявлення доонімної інформації, яку трактують як актуальну для оцінки культурного складника змісту ВН, як його живий складник. Це підхід узагальнений, ідеальний. Практика засвідчує, що ступінь затертості такого зв'язку із семантикою, структурою вихідної для ВН бази буває різною – від значної, коли дослідникові доводиться обмежуватися етимологічними припущеннями, до ледь помітної чи й повної її відсутності, коли зв'язок зберігається прозорим. Останнє – типова ситуація при онімізації апелювативів без формальних змін (*долина* > м. *Долина*, *балта* 'болото' > м. *Балта*, *рівне* (поле) > м. *Рівне*) чи з незначними формальними змінами (*виноград* > м. *Виноградів*).

Багато ойконімів має структуру, яка відбиває видозміни твірних основ (нерідко – доволі відчутні) порівняно з їхнім вихідним станом. Саме такі трансформи становлять складність для реконструкції як вихідної бази, так і етапів змін ВН; тому відчитування культурного складника часто становить трудність, породжує різні етимологічні й історичні версії. Цю різність думок дослідників В.В. Котович намагається урахувати, пропонуючи свою версію пояснення, нерідко чинячи опір авторитетним джерелам та іменитим дослідникам. Здебільшого пояснення походження, структурних перетворень назв коректні, прийнятні. В окремих випадках подолати залежності від усталених в науці кваліфікації не вдалося, напр., розглядаючи топонім *Рені*, дослідниця приймає позицію Ю.О. Карпенка, повторену згодом В.В. Лучиком і С.О. Вербичем про зв'язок

із д.-р. р'внь 'рінь, каміння, галька' і кваліфікуючи астіонім як такий, що мотивований географічним терміном; але при цьому поза увагою залишилися деякі деталі, зокрема: а) виникнення поселення відносять до XVI ст., коли перехід д.-р. Ъ > і давно завершився і мало б бути **Rini*; б) у народній вимові, а не офіційно записаній у джерел, топонім звучить як *Réynи*; в) у південнобесарабському регіоні віддавна були поселення німців-колоністів, тому не виключаємо гіпотетичного зв'язку з назвою річки Рейн.

Подібні контроверзи в поясненні ВН неунікненні у зв'язки з неможливістю дослідниці самостійно вивчити реальне буття ойконімів у просторі їх виникнення й дальшого побутування, адже в дисертації охоплено увесь український етнічний континуум, кожний регіон якого мав свою історію, специфіку міжмовної взаємодії, відповідно – впливи різних мов різного часу. Тому В.В. Котович обставинами поставлена в умови працювати не лише із зібраним власними силами матеріалами, а й спиратися на матеріали доступних лінгвістичних, географічних, історичних джерел, що має свої особливості. Проте чого не варто було робити, то це заступати джерела українських авторів, хай і давні праці, новішими й визнаними, проте дослідників далеких від українського мовного середовища (напр., важко зрозуміти, чому поширення народного географічного терміна *балта* 'болото' в українському мовному континуумі паспортизовано за Е.М. Мурзаєвим (с. 312 дисертації), який ніколи українських діалектів не досліджував, а вніс інформацію до свого «Словаря народных географических терминов» (М., 1984, с. 70) з інших джерел). Більшої уваги вимагає і розгляд чітко віднесених до відповідного регіону назв, де вони могли мати регіональне значення: за таких умов пріоритетним є покликання на діалектні, а не загальнономвні словники (Грінченка, СУМ-11 тощо).

Зазначимо, що не окремі недогляди в описі окремих назв творять обличчя рецензованої праці, а насамперед докладно розпрацьована система кодів, які можна виявити у змісті ойконімів. Ці розмаїті коди об'єднано у 2 класи – *онічний* (антропонімний [індивідуальний, груповий, меморіальний], гідронімний, мікротопонімний, оронімний, хоронімний, ергонімний) і *апелятивний*, у якому виділено підтипи, мотивовані назвами ландшафтними, назвами артефактів, локально-етнічними, етнічними назвами, а також службовий та символіко-світоглядний коди. Наведена узагальнена модель кодів вражає кількістю та ідеографічною різноспрямованістю: складається враження, що все, що потрапляє в поле інтересів людини, може бути онімізоване. Тому визначення коду ойконіма – це важливий шлях до розуміння збереженої ВН культурної інформації, орієнтири в мовній картині світу українців. Загалом є підстави розглядати цю працю як один із напрямів великої підготовчої роботи для системного й усеохопного моделювання вербалізованого національного світобачення.

У цій роботі важливим є розгляд конкретного матеріалу (для чого опрацьовано величезну літературу про кожну назву), що має свою евристичну

цінність та перспективу практичного використання в різних аспектах, проте значення дисертації як праці кваліфікаційного типу має особливу вагу як джерело теоретичних узагальнень, як перспектива дальшої розбудови наукового напрямку. Саме цим особливо вирізняється IV розділ дисертації «Ойконімний простір України як репрезентант засадничих лінгвокультурологічних категорій».

Говорячи про стиль дисертаційної праці, відзначимо чіткість викладу матеріалу, непереобтяження й коректність цитування; лише в окремих випадках, передовірившись цитованому джерелові, В.В. Котович трансліює помилкове твердження автора (йдеться про текстову неточність цитування на с. 72 праці статті Л.І. Даниленко, у якій допущено помилку щодо часу написання праці Л.А. Булаховським та повторення).

Підсумовуючи аналіз дослідження В.В. Котович, зазначимо:

1) докторська дисертація має виразне індивідуальне обличчя; це оригінальна, у багатьох планах – пошукова, новаторська студія, у якій, спираючись на синтез дотеперішніх пошуків у галузі культурологічної й ономастичної парадигм, дисертантка розробила й обґрунтувала свою систему аналізу ВН;

2) теоретичні опрацювання авторка перевірила на практиці, створивши зразки словникових статей та уклавши частину новаторського словника;

3) дослідження має теоретичне значення – це важливий крок до поглибленого пізнання змісту, функцій і прагматики ВН; водночас – і практичну цінність – упорядкована система поглядів, репрезентована й інтерпретована інформація про велику кількість ойконімів України придатні для використання у дидактиці вищої і середньої школи, поширенні знань про історичне минуле України у світлі географічних назв;

4) докторське дослідження достатньо апробовано як у форматі друкованих праць (монографія, 26 друк.а., розділи у 3 колективних монографіях, 4 словниках, частині хрестоматії, 73 статтях), так і виступів на численних конференціях різного рівня (16 – всеукраїнських і 22 – міжнародних).

Проаналізований текст дисертації, автореферат, монографія і статті за свідчують належну обґрунтованість наукових положень, оцінок і висновків, повно відтворюють результати – теоретичні й практичні – проведеного дослідження.

Аналіз дисертації В.В. Котович «Ойконімний простір України: ономастичний та лінгвокультурологічний аспекти» переконує в тому, що це самостійне, завершене дослідження феномена лінгвокультури ойконімів України, у якому системно репрезентовано оригінальні спостереження та обґрунтовані висновки і якому притаманний високий рівень фахового аналізу широкого емпіричного матеріалу, *відповідає* вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затверджених Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24.07.2013 р. зі змінами, унесеними відповідно до Постанов Кабінету

Міністрів України № 656 від 19.08.2015 р. та № 1159 від 30.12. 2015 р., а її авторка заслуговує присудження наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова.

Офіційний опонент –
доктор філологічних наук, професор,
директор Інституту української мови
Національної академії наук України
29 грудня 2020 р.

П.Ю. Грищенко

Власноручний підпис П.Ю. Грищенко
засвідчую: учений секретар Інституту
української мови НАН України
кандидат філологічних
наук О.І. Васильюк
Васу – 29 грудня 2020

Відгук надійшов до секретаря 19.01.2021
Учений секретар О.І. Васильюк